YOZUV VA UNING TARIXI

Karimberdiyeva Dildora Murodjon qizi
Xorijiy filologiya va turizm fakulteti
Filologiya va tillarni o‘qitish:
Xitoy tili yo‘nalishi 103-guruh talabasi
Tel.: +99892 1437022

Kabulova U.S.
Ilmiy maslahatchi:
https://doi.org/10.5281/zenodo.23912053

Annotatsiya: Tezisda yozuvning paydo bo‘lishi, asosiy turlari va tarixiy bosqichlari yoritilgan. Piktografiyadan alifbogacha bo‘lgan yo‘l, Mesopotamiya, Misr va Xitoy yozuvlari qiyosan tahlil qilinadi. Xitoy iyerogliflarining shakllanishi va tuzilishi hamda turkiy va o‘zbek yozuvining tarixi bayon etilgan. Yozuv tarixini bilishning xitoy tilini o‘rganuvchi uchun ahamiyati ko‘rsatilgan.
Kalit so‘zlar: yozuv, piktografiya, ideografiya, mixxat, alifbo, iyeroglif, xitoy yozuvi, grafika.

Аннотация: В тезисах освещаются возникновение письма, его типы и развитие. Рассматривается путь от пиктографии до алфавита, сравниваются письменности Месопотамии, Египта и Китая. Описаны китайские иероглифы и история тюркской и узбекской письменности. Раскрыто значение истории письма для изучающих китайский язык.
Ключевые слова: письмо, пиктография, идеография, клинопись, алфавит, иероглиф, китайское письмо, графика.

Abstract: The paper examines the origin of writing, its main types and the stages of its development. It traces the path from pictography to the alphabet and compares the scripts of Mesopotamia, Egypt and China. The formation and structure of Chinese characters and the history of the Turkic and Uzbek scripts are described. Its relevance for learners of Chinese is shown.
Keywords: writing, pictography, ideography, cuneiform, alphabet, hieroglyph, Chinese script, graphics.

摘要：本文阐述了文字的起源、主要类型和发展阶段，梳理了从图画文字到字母文字的演变，比较了美索不达米亚、埃及和中国的文字，说明了汉字的形成与结构（部首与声旁），概述了突厥文字和乌兹别克文字的历史，并论证了文字史对汉语学习者的意义。了解文字史有助于更深入地理解和记忆汉字。
关键词：
文字，图画文字，表意文字，楔形文字，字母，象形文字，汉字，文字学。

Yozuv – insoniyat madaniy taraqqiyotining eng buyuk yutuqlaridan biri bo‘lib, u nutqni maxsus belgilar tizimi yordamida qayd etish, uni masofa va zamon bo‘yicha uzatish va saqlash imkonini beradi. Tilshunoslikda yozuv og‘zaki nutqning ko‘rinishini ifodalovchi yordamchi aloqa vositasi sifatida qaraladi.[1] Yozuvning paydo bo‘lishi bilan jamiyat tajribasi avlodlar o‘rtasida aniq va barqaror tarzda ko‘chib o‘ta boshladi, fan, adabiyot, huquq va davlat boshqaruvi rivojlanishiga keng yo‘l ochildi.

Yozuvning asosiy vazifasi – axborotni saqlash, uzatish va jamg‘arishdir. Og‘zaki nutq vaqt o‘tishi bilan yo‘qoladi va faqat so‘zlovchi ovozi yetadigan masofa bilan cheklanadi, yozuv esa bu cheklovlarni bartaraf etadi. Shu sababli yozuv tarixini ko‘pincha tamaddunning boshlanishi bilan bog‘laydilar: yozuv paydo bo‘lgach, tarixiy hujjatlar, qonunlar, savdo hisoblari va adabiy asarlar yaratila boshlagan.[2] Shu bilan birga yozuv tilning o‘zi emas, balki uni qayd etuvchi ikkilamchi tizimdir: til yozuvdan ming yillar oldin mavjud bo‘lgan, ko‘plab tillar esa bugun ham yozuvga ega emas.[3] Yozuv tizimlari nutqning qaysi birligini – so‘zni, bo‘g‘inni yoki tovushni – belgilar bilan ifodalashiga qarab turlarga bo‘linadi.

Yozuv tarixi odatda bir necha bosqichga bo‘linadi. Dastlabki bosqich piktografiya, ya’ni rasmli yozuv bo‘lib, unda fikr predmet yoki voqeaning sodda tasviri orqali berilgan. Keyingi bosqichda tasvirlar shartli belgilarga aylanib, ideografik va logografik yozuv shakllandi: har bir belgi alohida so‘z yoki tushunchani bildirgan. Undan keyin bo‘g‘inni ifodalovchi yozuvlar paydo bo‘ldi, nihoyat, nutqning alohida tovushlarini ifodalovchi alifbo yozuvi vujudga keldi.[4]

Piktografik yozuvda belgi predmetning o‘ziga o‘xshaydi: ov manzarasi, hayvon yoki quyosh surati voqea yoki tushunchani bildiradi. Bunday yozuvning kamchiligi shundaki, u mavhum tushunchalar va grammatik ma’nolarni ifodalay olmaydi. Shu sababli tasvir belgilari asta-sekin shartlilashdi, bir belgi bir necha ma’noni (masalan, quyosh belgisi «kun» yoki «yorug‘lik»ni) anglata boshladi va ideografik yozuv shakllandi. Keyingi qadam belgini so‘zning tovush tomoni bilan bog‘lash bo‘ldi: belgi o‘zi tasvirlagan narsa bilan emas, balki shu so‘zning talaffuzi bilan o‘qiladigan bo‘ldi.[5] Bo‘g‘in yozuvlariga qadimgi Krit-Miken madaniyatidagi B chiziqli yozuv (miloddan avvalgi II ming yillik) hamda yapon tilidagi hiragana va katakana yozuvlarini misol qilib keltirish mumkin. Alifbo yozuvi esa eng kam belgi bilan har qanday so‘zni yozishga imkon berishi bilan ajralib turadi, shuning uchun u dunyoda eng keng tarqalgan yozuv turlaridan biriga aylangan.[6]

Olimlarning fikricha, eng qadimgi yozuv tizimlaridan biri miloddan avvalgi IV ming yillik oxirida Mesopotamiyada shumerlar tomonidan yaratilgan mixxat yozuvidir. Taxminan shu davrda Misrda iyeroglif yozuvi ham shakllangan.[7] Alifbo yozuvining rivojida fenikiyaliklarning undosh tovushlarga asoslangan yozuvi muhim o‘rin tutadi. Keyinchalik

[1] Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003; Rogers H. Writing Systems: A Linguistic Approach. – Oxford: Blackwell, 2005.
[2] Robinson A. The Story of Writing. – London: Thames & Hudson, 1995.
[3] Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
[4] Rogers H. Writing Systems: A Linguistic Approach. – Oxford: Blackwell, 2005; Daniels P.T., Bright W. (eds.). The World’s Writing Systems. – New York: Oxford University Press, 1996.
[5] Rogers H. Writing Systems: A Linguistic Approach. – Oxford: Blackwell, 2005.
[6] Daniels P.T., Bright W. (eds.). The World’s Writing Systems. – New York: Oxford University Press, 1996.
[7] Schmandt-Besserat D. Before Writing. – Austin: University of Texas Press, 1992; Robinson A. The Story of Writing. – London: Thames & Hudson, 1995.

yunonlar unli tovushlar uchun ham harflar kiritib, alifboni mukammallashtirdilar, bu tizim lotin va kirill yozuvlariga asos bo‘ldi. Arab yozuvi esa Islom dinining tarqalishi bilan Sharq mamlakatlarida keng yoyildi.[8]

Mesopotamiyada yozuv avval xo‘jalik hisob-kitoblari uchun paydo bo‘lgan: shumerlar hisobni ho‘l loy lavhalarga qamish tayoqcha bilan qayd etganlar, tayoqchaning pona shaklidagi izi tufayli yozuv «mixxat» deb nomlangan.[9] Misrliklar iyeroglif yozuvini ibodatxona devorlari va toshlarga, kundalik ehtiyojlar uchun esa papirusga yozganlar. Misr iyerogliflarining o‘qilishi uzoq vaqt sir bo‘lib qoldi; 1799-yilda Rozetta toshi topilgach, fransuz olimi Jan-Fransua Shampolyon 1822-yilda ularni o‘qish kalitini ochdi.[10] Hind vodiysi tamaddunining (miloddan avvalgi III ming yillik) yozuvi esa bugungi kungacha to‘liq o‘qilmagan.[11] Yangi dunyoda ham yozuv mustaqil rivojlangan: Markaziy Amerikadagi mayya yozuvi so‘z va bo‘g‘in belgilarini birlashtirgan murakkab tizim edi.[12]

Yozuv materiallari ham yozuv madaniyatining taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Loy lavhalar, toshbitiklar, papirus va pergament o‘rniga Xitoyda qog‘oz yaratilgan; an’anaga ko‘ra uni milodiy 105-yilda saroy amaldori Cai Lun takomillashtirgan deb hisoblanadi. Xitoyda 868-yilda chop etilgan «Olmos sutrasi» sanasi ko‘rsatilgan eng qadimgi bosma kitoblardan biri sifatida tanilgan, Yevropada esa XV asr o‘rtalarida Gutenberg bosma usulini joriy etdi.[13] Bosma kitobning paydo bo‘lishi yozuvdan foydalanuvchilar doirasini keskin kengaytirdi va imloni barqarorlashtirdi.

Xitoy yozuvi dunyoda bugungi kungacha uzluksiz qo‘llanilib kelayotgan eng qadimiy yozuv tizimlaridan biridir. Uning ishonchli dastlabki namunalari Shang (Yin) davriga oid bo‘lib, toshbaqa kosasi va hayvon suyaklariga yozilgan «jiaguwen» yozuvlari deb ataladi va miloddan avvalgi XIV–XI asrlarga tegishli.[14] Keyingi asrlarda xitoy yozuvi bronza buyumlardagi yozuv, kichik muhr yozuvi, kantselyariya yozuvi (lishu) va oddiy yozuv (kaishu) bosqichlaridan o‘tib rivojlandi. Miloddan avvalgi 221-yilda Xitoy birlashtirilgach, Qin davlatida yozuv shakllari yagona me’yorga keltirildi. Milodiy I–II asrlarda Xu Shen tomonidan tuzilgan «Shuowen jiezi» lug‘ati belgilarni tizimlashtirishda muhim qadam bo‘ldi.[15] XX asrning 50-yillarida iyerogliflarning soddalashtirilgan shakli joriy etildi va 1958-yilda lotin harflariga asoslangan pinyin transkripsiyasi qabul qilindi.[16] Xitoy tilini o‘rganuvchilar uchun iyerogliflarning tuzilishini, ya’ni ma’no va tovush bildiruvchi qismlarini bilish ularni eslab qolishni sezilarli osonlashtiradi.

Xitoy iyerogliflarining tuzilishi an’anaviy ravishda «oltita yozuv qoidasi» (liushu) bo‘yicha tasniflanadi. Ularning eng muhimlari: tasviriy belgilar (masalan, 日 – quyosh, 月 –

[8] Daniels P.T., Bright W. (eds.). The World’s Writing Systems. – New York: Oxford University Press, 1996.
[9] Schmandt-Besserat D. Before Writing. – Austin: University of Texas Press, 1992; Robinson A. The Story of Writing. – London: Thames & Hudson, 1995.
[10] Parkinson R. Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment. – London: British Museum Press, 1999.
[11] Possehl G.L. The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. – Walnut Creek: AltaMira Press, 2002.
[12] Coe M.D. Breaking the Maya Code. – London: Thames & Hudson, 1992.
[13] Tsien T.-H. Written on Bamboo and Silk. 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2004; Robinson A. The Story of Writing. – London: Thames & Hudson, 1995.
[14] Qiu Xigui. Chinese Writing. – Berkeley: Society for the Study of Early China, 2000; Boltz W.G. The Origin and Early Development of the Chinese Writing System. – New Haven: American Oriental Society, 1994.
[15] Qiu Xigui. Chinese Writing. – Berkeley: Society for the Study of Early China, 2000.
[16] Zhou Youguang. The Historical Evolution of Chinese Languages and Scripts. – Columbus: Ohio State University, 2003.

oy, 山 – tog‘); ko‘rsatuvchi belgilar (上 – yuqori, 下 – quyi); ikki belgining ma’no jihatdan birikuvidan hosil bo‘lgan belgilar (日 va 月 birikib 明 – yorqin, ravshan); hamda ma’no va tovush bildiruvchi qismlardan tuzilgan belgilar. Ma’no bildiruvchi qism kalit (radikal), tovush bildiruvchi qism esa fonetik qism deyiladi; masalan, 妈 (mā – ona) belgisida 女 – ayol kaliti, 马 (mă) esa o‘qilishni bildiradi. Iyerogliflarning aksariyati aynan shu turga mansub.[17] Milodiy 100–121-yillar atrofida tuzilgan «Shuowen jiezi» lug‘atida 9000 dan ortiq belgi 540 ta kalit bo‘yicha guruhlangan; keyinchalik kalitlar soni 214 taga tushirildi va bu tizim bugungi lug‘atlarda ham saqlanib qolgan.[18] 2013-yilda Xitoyda e’lon qilingan umumiy qo‘llanadigan iyerogliflar ro‘yxati 8105 ta belgidan iborat, kundalik muloqot uchun esa taxminan 3000–3500 belgini bilish yetarli hisoblanadi.[19] Xitoy iyerogliflari Yaponiya, Koreya va Vyetnam yozuvlariga ham ta’sir ko‘rsatgan; yapon yozuvida ular hozir ham kanji nomi bilan qo‘llaniladi.

O‘zbek yozuvi ham uzoq tarixiy yo‘lni bosib o‘tgan. Turkiy xalqlar qadimda Urxun-Enisey (run) yozuvidan, so‘ngra uyg‘ur yozuvidan foydalangan; X asrdan boshlab arab yozuviga asoslangan alifbo keng qo‘llanilib, uning asosida buyuk adabiy merosimiz yaratilgan. 1929-yilda lotin yozuviga, 1940-yilda kirill yozuviga o‘tilgan[20]. Mustaqillikdan so‘ng 1993-yilda lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi joriy etildi[21].

Turkiy yozuvning eng qadimgi yodgorliklari VIII asrga oid Urxun-Enisey bitiktoshlaridir. Kul Tegin va Bilga xoqon sharafiga o‘rnatilgan bu bitiklar 1893-yilda daniyalik olim Vilhelm Tomsen tomonidan o‘qilgan.[22] Arab yozuvi O‘rta Osiyoda arablar kelishi bilan VIII asrdan tarqala boshladi, turkiy tildagi asarlarda esa X–XI asrlardan keng qo‘llandi. Mahmud Koshg‘ariyning XI asrda yaratgan «Devonu lug‘otit turk» asari, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari arab yozuviga asoslangan eski o‘zbek yozuvida bitilgan.[23] XX asrda alifbo ikki marta almashdi: 1929-yilgi lotin yozuvi 1940-yilda kirill yozuviga o‘zgartirildi, bu esa avlodlar uchun eski yozma merosni o‘qishni murakkablashtirdi. Alifboga 1995-yilda ayrim o‘zgartirishlar kiritilib, u hozirgi shaklga keltirildi.

Hozirgi axborot asrida yozuv yangi bosqichga o‘tdi: matn ko‘proq ekranda yaratiladi va o‘qiladi. Dunyoning barcha yozuvlarini bir xil kodlash uchun Unicode standarti ishlab chiqilgan va unda xitoy iyerogliflari ham kodlangan.[24] Xitoy tilida matn terishda ko‘pincha pinyin usulidan foydalaniladi: foydalanuvchi so‘zning lotincha transkripsiyasini yozadi, dastur esa mos iyerogliflar ro‘yxatini taklif qiladi. Shu bilan birga iyerogliflarni qo‘lda yozish va chiziqlar tartibini bilish til o‘rganuvchi uchun hamon zarur ko‘nikma bo‘lib qolmoqda.

---

[17] Qiu Xigui. Chinese Writing. – Berkeley: Society for the Study of Early China, 2000; Boltz W.G. The Origin and Early Development of the Chinese Writing System. – New Haven: American Oriental Society, 1994.
[18] Qiu Xigui. Chinese Writing. – Berkeley: Society for the Study of Early China, 2000.
[19] 通用规范汉字表. – 北京: 语文出版社, 2013.
[20] Fierman W. Language Planning and National Development: The Uzbek Experience. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
[21] O‘zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuni. – 1993-yil 2-sentabr.
[22] Róna-Tas A. An Introduction to Turkology. – Szeged: University of Szeged, 1991; Johanson L., Csató É.Á. (eds.). The Turkic Languages. – London: Routledge, 1998.
[23] Bodrogligeti A.J. A Grammar of Chagatay. – München: Lincom Europa, 2001; Johanson L., Csató É.Á. (eds.). The Turkic Languages. – London: Routledge, 1998.
[24] The Unicode Standard, Version 9.0. – Mountain View: The Unicode Consortium, 2016.

Fikrimcha, yozuv tarixini o‘rganish filolog uchun faqat o‘tmish haqidagi ma’lumotlarni bilish emas, balki tilni chuqurroq tushunish vositasidir. Xitoy tilini o‘rganayotgan talaba sifatida shuni ta’kidlashim mumkinki, iyerogliflarni alohida chiziqlar yig‘indisi emas, balki kelib chiqishi va tuzilishi bor belgilar sifatida o‘rganish ularni eslab qolishni osonlashtiradi. Masalan, 明 belgisini «quyosh va oy yonma-yon, demak, yorug‘lik» deb tushunish uni mexanik yodlashdan ko‘ra samaraliroq. O‘zbek va xitoy yozuvlarini solishtirsak, alifbo yozuvini o‘rganish nisbatan oson, iyerogliflar yozuvi esa ko‘proq vaqt va sabr talab qiladi, lekin u tarixiy va madaniy ma’noni ham o‘zida saqlaydi. Ikkala tizim ham o‘z xalqining ehtiyojidan kelib chiqqan va o‘z vazifasini bajarib kelmoqda, shu sababli birini boshqasidan «yaxshiroq» deb baholash o‘rinli emas, deb hisoblayman. Shuningdek, menimcha, arab yozuviga asoslangan eski o‘zbek yozuvini bilish bugungi filolog uchun ham muhim, chunki bu bizga ajdodlarimiz yaratgan yozma merosni tarjimalarsiz, asl holida o‘qish imkonini beradi.

Xulosa. Yuqoridagilarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, yozuv piktografiyadan alifbogacha uzoq yo‘l bosib o‘tgan va har bir bosqich jamiyatning axborotga bo‘lgan ehtiyojidan kelib chiqqan. Ikkinchidan, yozuv turli joylarda mustaqil paydo bo‘lgan: Mesopotamiya, Misr, Xitoy va Markaziy Amerika bunga misol bo‘ladi. Uchinchidan, xitoy iyeroglif yozuvi uch ming yildan ortiq uzluksiz rivojlanib kelmoqda va uning tuzilishini bilish tilni o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. To‘rtinchidan, o‘zbek yozuvining o‘zgarish tarixi yozuv xalqning madaniyati hamda ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi. Fikrimcha, xitoy tilini o‘rganuvchi har bir talaba iyerogliflarni yodlash bilan cheklanmay, ularning kelib chiqishi va tuzilishini ham o‘rganishi, yozuv tarixi bo‘yicha bilimlarini tillararo qiyoslash orqali boyitib borishi lozim.

Shunday qilib, yozuv tarixi insoniyat tafakkurining rivojlanish tarixidir, uni bilish esa har bir filolog uchun tilga ongli munosabatni shakllantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Coulmas F. Writing Systems: An Introduction to Their Linguistic Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
2. Rogers H. Writing Systems: A Linguistic Approach. – Oxford: Blackwell, 2005.
3. Robinson A. The Story of Writing. – London: Thames & Hudson, 1995.
4. Daniels P.T., Bright W. (eds.). The World’s Writing Systems. – New York: Oxford University Press, 1996.
5. Schmandt-Besserat D. Before Writing. – Austin: University of Texas Press, 1992.
6. Parkinson R. Cracking Codes: The Rosetta Stone and Decipherment. – London: British Museum Press, 1999.
7. Possehl G.L. The Indus Civilization: A Contemporary Perspective. – Walnut Creek: AltaMira Press, 2002.
8. Coe M.D. Breaking the Maya Code. – London: Thames & Hudson, 1992.
9. Tsien T.-H. Written on Bamboo and Silk. 2nd ed. – Chicago: University of Chicago Press, 2004.
10. Qiu Xigui. Chinese Writing. – Berkeley: Society for the Study of Early China, 2000.
11. Boltz W.G. The Origin and Early Development of the Chinese Writing System. – New Haven: American Oriental Society, 1994.

12. Zhou Youguang. The Historical Evolution of Chinese Languages and Scripts. – Columbus: Ohio State University, 2003.
13. **通用**规范汉字表. – **北京**: 语文出版社, 2013.
14. Fierman W. Language Planning and National Development: The Uzbek Experience. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991.
15. O‘zbekiston Respublikasining «Lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosini joriy etish to‘g‘risida»gi Qonuni. – 1993-yil 2-sentabr.
16. Róna-Tas A. An Introduction to Turkology. – Szeged: University of Szeged, 1991.
17. Johanson L., Csató É.Á. (eds.). The Turkic Languages. – London: Routledge, 1998.
18. Bodrogligeti A.J. A Grammar of Chagatay. – München: Lincom Europa, 2001.
19. The Unicode Standard, Version 9.0. – Mountain View: The Unicode Consortium, 2016.